

אלמנות צה"ל הבונות קשר זוגי: ייצוגי שיח חברתי-פוליטי

סמדר בן-אשר ואודי לבל

השיח הציבורי כלפי אלמנות, ובעיקר כלפי אלמנות שחיות עם בן זוג ללא נישואין, מוצג באמצעות מחקר המנתח ייצוגים מתחרים בשיח החברתי-פוליטי בחברה הישראלית. הייצוגים החברתיים מביאים לידי ביטוי שתי תפיסות: תפיסות קולקטיביות-רפובליקניות הנשענות על הרצון לשמר את תפקידה ה"ממלכתי" של האלמנה כמייצגת את אתוס השכול הלאומי בתמורה לקבלת תמלוגים, או תפיסות אינדיבידואליות-ליברליות המעמידות במרכז את הפרט ללא התניית התנהגותו בהתאם לתפקיד שהמדינה ייעדה לו. במחקר נעשה שימוש בניחות שיח הטוקבקים (תגובות) שהופיעו בתגובה לכתבה עיתונאית שהעלתה את תביעת האלמנות להמשך הכרה במחויבות המדינה כלפיהן גם לאחר שבנו קשר זוגי חדש.

ממצאי המחקר מאששים את קיומם של ייצוגים הגמוניים המשקפים שיח רפובליקני-לאומני התובע מהאלמנה לשרת את ערכי הלאום של ההנצחה כדי לזכות בהכרת המדינה, בצד ייצוגים משוחררים של שיח ליברלי הרואה במרכז את האלמנה כפרט ואת שיקומה כעניין אישי. כמו כן נמצאו ייצוגים פולמוסיים המעמתים את שתי התפיסות שאינן יכולות עוד לדור בכפיפה אחת. נמצא כי נבדקים מן הקבוצה הליברלית-אינדיבידואליסטית ייטו לתמוך בהכרה באלמנות ובתמיכת המדינה בהן ללא תלות במצבן הזוגי, ואילו נבדקים מן הקבוצה הרפובליקנית-קולקטיביסטית ייטו להתנות את ההכרה ואת התמיכה באלמנה במעמדה הזוגי.

מילות מפתח: אלמנות צה"ל, ייצוגים הגמוניים, שיח ליברלי, שיח רפובליקני, תגובות (טוקבקים), שיקום

מבוא

מחקר זה עוקב אחר ייצוגים מתחרים של שיח חברתי-פוליטי בחברה הישראלית. מקרה הבוחן הוא תפיסת הציבור את אלמנות צה"ל הבונות קשר זוגי. בשנים האחרונות החלו אלמנות צה"ל למחות נגד החוק הקובע כי הן תאבדנה את זכאותן לשיקום ברגע שהקשר הזוגי החדש ימוסד. התניה זו הביאה רבות מן האלמנות לכדי הימנעות ממושכת ממיסוד קשר זוגי, כדי שלא להפסיד את תמיכת

המחקר נערך בתקופה שקדמה להגשת הצעת החוק שיאפשר המשך קבלת התגמולים גם לאלמנות שנישאו.

המדינה ואת ההכרה הסמלית במצבן. באמצעות התניה זו מעבירה המדינה מסר כי זכאותה של האלמנה לתמיכת המדינה מותנית באי־שיקום חייה הפרטיים, בכל הנוגע לבחירתה של האלמנה להביא לידי ביטוי פורמלי את הקשר הזוגי החדש שבנתה. כיום רבות מן האלמנות רואות במדיניות זו מדיניות הממוקדת בצורכי הכלל ומותרת אותן בגדר "אלמנות בתפקיד", כפי הממסד תופס אותן.

ההתארגנות הציבורית שקמה כדי לתבוע את ביטול ההתניה מציגה עמדה ברורה, שעל פיה על המדינה לקדם את יכולותיה של האלמנה להסתגל למציאות הקשה של האובדן. יכולת זו מתבטאת, בין היתר, ביכולותיה הרגשיות־נפשיות למסד קשר זוגי חדש. ברבים מהמחקרים שנעשו בעשרים השנים האחרונות מתואר האבל באמצעות מודל דו־מסלולי (two-track model of bereavement), הכולל התמודדות של הפרט לאורך שני צירים נפרדים: חזרה לשגרה תפקודית והסתגלות למצב החדש, יחד עם אבל פנימי ונפשי מתמשך שבו מתקיים קשר ודיאלוג עם האדם שנפטר. הקשר עם הנפטר נושא עמו כאב עמוק, צער וחוריית אובדן (Rubin, 1999).

ראיית האלמנה כחיה את האבל והאובדן, ובה בעת חוזרת ככל האפשר לפעול בחברה נורמטיבית, ובכלל זה מנסה לבנות קשר זוגי חדש, מקורה בהכרה כי השפעת האובדן אינה מסתיימת עם קיומו של טקס נישואין חדש, וכי האבל המתמשך על גווניו הוא חלק מחוויה פנימית שנחווית כל החיים (ויצטום, 2004).

בשיח הציבורי, שהתפתח בעקבות העימות הפומבי בין האלמנות ובין מוסדות המדינה, ניתן לראות חלק ממיקוח חברתי בישראל בעידן הפוסט־מודרני (יציב, 2003). המאבק הוא בין תפיסה רפובליקנית־קולקטיבית, שלפיה מדיניות הרווחה אמורה לתמוך בסדר חברתי־אזרחי שמשרת את האינטרסים הקולקטיביים, ובין תפיסה ליברלית־אינדיבידואלית, שלפיה תפקידה של מדיניות הרווחה לאפשר לכל פרט לממש את צרכיו, יהיו אשר יהיו (רוזנהק, 2007).

במרכז המאמר יעמוד זיהוי הערכים החברתיים המתחרים בישראל בראשית המאה ה־21 בנושא אחריות ומחויבות המדינה לאלמנות צה"ל הבונות קשר חדש. השיח הציבורי ייבחן באמצעות תיאוריית הייצוגים החברתיים שפיתח מוסקוביצי (Moscovici, 1961, 1976, 1984).

רקע תיאורטי ומחקרי

א. שכול והגורמים המשפיעים על תהליך ההסתגלות

תהליכי האבל, אף שהם דומים במהותם אצל אנשים שונים, הינם מורכבים מאוד. מודל האבל הדו־מסלולי מתאר מספר רב של גורמים המעורבים בתהליך, כמו: חרדה,

חשיבה דיכאונית, דאגות, מערכות יחסים משפחתיות ובין-אישיות כלליות, דימוי עצמי וערך עצמי. ציר המסלול התפקודי מתואר במרכיבים כמו הסתגלות, חזרה לעבודה ולתפקוד חברתי; וציר המסלול הפנימי משקף את תהליך ההתרה (resolution) שעובר הפרט ביחס לדמות הנפטר. ציר זה כולל מרכיבים כמו דמיון וזיכרון, ריחוק רגשי, רגש חיובי אל הנפטר, רגש שלילי אל הנפטר, התעסקות-יתר עם האובדן והנפטר, אידיאליזציה, קונפליקט, השפעה על התפיסה העצמית, הנצחה והשלמה עם האובדן (פכלר, 2009; Rubin, Malkinson, & Rubin, 1999; Witztum, 2003).

שאלת המשתנים הקשורים להסתגלותן של אלמנות צה"ל לחיים שלאחר האובדן העסיקה את אגף השיקום של משרד הביטחון והחקרים בארץ מסוף שנות ה-60. בעבודת מחקר מוקדמת על בעיות בשיקום של אלמנות צה"ל (אביטוב, 1971) מוצגת טענתן של העובדות הסוציאליות המלוות את אלמנות מלחמת ששת הימים, כי עצם הנישואין החדשים ובניית חיים תקינים הם הדרך לשיקום של האלמנה. כפיר (1975), (1989) טוענת כי השיקום מתחיל בנקודה שבה מתחילה יצירה חדשה, וכי בשיקום האלמנות מצופה שהן תבנינה את חייהן מחדש. במחקר חלוץ בנושא זה (אמיר ושרון, 1979) נמצא כי באמצעות גורמים רגשיים וחברתיים ניתן לנבא באופן טוב ביותר את הסתגלות האלמנות. במחקרם זה נמנעים החוקרים מלהצביע במפורש על כך כי קשר זוגי חדש הוא אחד מגורמי ההסתגלות. במחקר מקיף שבדק את ההסתגלות וההתמודדות של אלמנות צה"ל בהקשר של תפיסת הסיוע שניתן להן מדגישות החוקרות (מלקינסון וקושניר, 1987) כי נוסף על העזרה האינסטרומנטלית הניתנת לאלמנות חשובה ביותר גם התמיכה הרגשית. התייחסות מפורשת לנושא הקשר הזוגי החדש של האלמנה עלתה לראשונה במחקרה של דובי (1993), שבחן את רמת ההסתגלות הרגשית של אלמנות שנישאו שוב. ממצאי המחקר מצביעים על כך כי רמת ההסתגלות הרגשית, התפקודית והבין-אישית של האלמנות שנישאו שוב הייתה גבוהה מזו של האלמנות שלא נישאו. נמצא שהגורם העיקרי שמקדם את הסתגלותה של האלמנה הוא הצלחת נישואיה השניים. ניתן לסכם כי קיימת הסכמה בין החוקרים על חשיבותה הרבה של המערכת החברתית והרגשית בקשר ליכולת ההסתגלות של האלמנה לחייה לאחר האסון, וכי שתי המערכות הללו שלובות זו בזו ונמצאות בזיקה הדדית חזקה.

ב. ייצוגים חברתיים בשיח השכול בישראל

מוסקוביצי (Moscovici, 1961, 1976, 1984, 1993) טבע את המושג "ייצוגים חברתיים" (social representations) כדי לתאר את מה שהוא מכנה "חשיבה חברתית". מוסקוביצי גרס כי הפרטים בחברה חולקים מערכת ייצוגים משותפת,

שהיא המסד לתפיסת עולמם, בסיס לתקשורת ביניהם ולהפיכתם לגוף מלוכד המאופיין בקודים ערכיים דומים, במטרות משותפות ובזיהוי יעדיה וערכיה הרצויים של החברה כולה. את הייצוגים החברתיים מבנה השיח החברתי, אבל משעה שהם נוצרים יש להם חיים משלהם, והם מתחברים, מושכים ודוחים זה את זה תוך שהם מסלקים ייצוגים ישנים ומולידים ייצוגים חדשים (מוסקוביצי, 2007 [1984]).

שלושה מושגים מרכזיים מתוך תיאוריית הייצוגים החברתיים מהווים את המסד לבחינת הסוגיה של אלמנות צה"ל בחברה הישראלית: ייצוגים הגמוניים, ייצוגים משוחררים וייצוגים פולמוסיים.

הייצוגים ההגמוניים (hegemonic) הם הייצוגים המשותפים לרוב הציבור, ובאמצעותם חבריו מגדירים את זהותם האזרחית. מדובר באתוסים מכוננים, בנרטיבים דומיננטיים ההולמים את "רוח התקופה" כפי שהייתה כשעוצבה החברה והוקמה, על פי רוב בעת ייסודה של מדינת הלאום. ייצוגים אלה הם בבחינת מסגרת הפרשנות המרכזית לתפיסת המציאות החברתית ובחינתה (Gamson & Modigliani, 1989). בישראל ערכים אלה כוללים גם את הערך המרכזי של הקרבת החיים עבור המדינה ומחויבותה של המדינה לטפל בפצועים ובמשפחות החללים. משרד הביטחון, כמייצג את המדיניות הלאומית, אחראי לטיפול במי שמצטרף ל"משפחת השכול", ובכך הוא מביא לידי ביטוי בפועל את ייצוגו של האתוס החברתי של "רוח צה"ל" שהוא חוזה בין המתגייס ומשפחתו ובין המדינה (לבל, 2008; Ben Asher & Goren, 2006).

הייצוגים המשוחררים (emancipated) הם הידע החדש, או "הרוחות החדשות" המופיעות בתקשורת או בשיח החברתי באופן שונה מההתבוננות המסורתית. ייצוגים אלה מעוצבים כנרטיב חלופי, כ"פרדיגמה מתחרה" בלשונו של קון (1977), והם עולים בשולי הגוף החברתי בקרב פרטים שאינם חוסמים את עצמם למידע או לדרכי חשיבה חתרניות (אנטי הגמוניות) (גלבר, 2008). במקרה אלמנות צה"ל המבקשות ליצור קשר זוגי, זהו ידע כי קשר כזה מיטיב עם האלמנה ועם שיקומה בציר האבל התפקודי, יחד עם ההבנה כי השכול נמשך בציר האבל התוך-נפשי.

הייצוגים הפולמוסיים (polemical) הם ייצוגים העולים בעקבות דיון ציבורי בין הפרטים האוחזים בייצוגים ההגמוניים ובין אלה שאוחזים בייצוגים משוחררים, מאחר שהייצוגים ההגמוניים אינם מתיישבים עם התפיסות המסורתיות ולעתים אף סותרים אותן. במקרה זה הייצוגים המשוחררים (בניית הקשר כמיטיב עם האלמנה) מעלים ייצוגים שאינם מאפשרים לחברים מהקבוצה להמשיך לקיים את "המובן מאליו" של הייצוגים ההגמוניים (התגמולים יינתנו רק כתנאי להישארות האלמנה לא נשואה או ללא בן זוג).

ג. תהליכים חברתיים והשפעתם על שיח השכול בחברה הישראלית

מאז הקמת מדינת ישראל נקשרה זירת השכול הצבאית בייצוגים ההגמוניים שאימצו מגוון הקבוצות בחברה הישראלית. במסגרת "מודל השכול ההגמוני" (Lebel, 2009a) הובהר כי את החווים אוכדן על רקע צבאי יש לתפוס כ"משפחת השכול" – קבוצה שאמונה על פטריוטיזם והקרבה, ראויה מבחינה ציבורית לשמש "אצולה חברתית" ומייצגת ומשקפת את ערכי ההקרבה והגיוס של החברה, אשר הנמנים עמה הם "האזרחים הנעלים האולטימטיביים" (לבל, 2008). ואולם מול מגוון של תשורות חברתיות כגון מעמד תרבותי מועדף ותגמול חומרי (קצבה כספית ותמיכה נפשית), הבהיר הממסד למשפחות כי הן מחויבות ל"דרישות תפקיד" (role demands) אשר המדינה עיצבה בשבילן, ובין היתר הן נתבעו לעצב את פרטואר השיח וההתנהגות הציבורית שלהן כך שיזכה לברכתו של הממסד.

לאחר מלחמת יום הכיפורים (1973), וביתר שאת בימי מלחמת לבנון הראשונה (1982), החלו רבות מן המשפחות השכולות לאמץ מערך פולמוסי חתרני-אופוזיציוני שהציג את קורבנן כמיותר וסימן כ"תוקפן" לא את הפוגע הקונקרטי – האויב במלחמה – אלא את ראשי הממסד הישראלי. בגינם, טענו, נכפתה עליהם ההיכללות "הבלתי הכרחית" במשפחת השכול. ייצוגים פולמוסיים אלה באו לידי ביטוי בהפגנות רבות, בחבירה לתנועות מחאה ובפוליטיזציה אנטי-הגמונית של ההתנהגות הציבורית של האובדן (לבל, 2008).

אלמנות צה"ל הן חלק בלתי נפרד ממודל השכול הפוליטי בישראל. מאז קום המדינה, ובייחוד מאז מלחמת ששת הימים, מעמדה הציבורי של האלמנה, נוכחותה בטקסי הזיכרון וכולטותה בשיח הציבורי, התקיימו הודות להיותה "סוכנת זיכרון" שמשתלבת בשיח ההנצחה, הגבורה והפטריוטיזם (Berwick, 2001). נישואיה החדשים של האלמנה הובילו להדרתה מזירת ההנצחה והזיכרון במקביל להפסקת התגמולים שהמדינה העניקה לה. בפועל, מאחר שנישואי האלמנה הובילו למחיקתה מרשימת האלמנות, נמנעו מרבית האלמנות מלמסד מערכת זוגית מחדשת ואף מזערו את הימצאותן בציבור לצד בן זוגן החדש מחשש לביקורת חברתית על מה שנתפס כ"חילול החלל" ומרידה של האלמנה בדרישות התפקיד המופנות אליה. היטיבה להסביר זאת שמגר-הנדלמן (Shamgar-Handelman, 1986) בתארה את הפיכתה של האלמנה ללקוח שמחויב בהתנהגויות ייחודיות עבור מעמדו הציבורי וזכאותו לסיוע מן הזירה הבירוקרטית-ממסדית.

הרוחות החדשות והשינויים בשיח החברתי מצאו ביטוי גם במאבק הפנימי שהתקיים בשנת 2006 בתוך ארגון אלמנות צה"ל. התפיסה המסורתית שיוצגה על ידי יושבת הראש הראשונה של הארגון גרסה כי תפקיד האלמנה לשמור על הזיכרון הלאומי. מול תפיסה זו יצאה קבוצת אלמנות שתבעה את המשך קבלת התגמולים

ללא תלות בשאלה אם האלמנה בונה קשר זוגי חדש. קבוצה זו זכתה לתמיכת רוב האלמנות ולשינוי במנהיגות הארגון. תהליך זה התרחש במקביל לתביעתם של הורים שכולים (בייחוד אלו שבניהן נפלו בשל כשלים או באסונות ובתאונות מבצעיות) לייחד את מצבות בניהן בבתי העלמין הצבאיים בכיתוב ייחודי ובפעולות שהצביעו על אי-אמון בממסד הצבאי. יתרה מזאת, משפחות שכולות אף "העזו" לתפקד כקבוצת לחץ פיננסית בהבליטן מצוקות אישיות, ולהעלות בפומבי תביעות כלכליות שנוגעות לרווחתן האישית – תביעות שסתרו את הופעתן הציבורית המסורתית התחומה לסוגיות קולקטיביות כגון הנצחה, זיכרון, ערכים, מורשת הנופלים או מדיניות הביטחון (לרון, 2003). הייצוגים הפולמוסיים הללו שעלו בשיח הציבורי אמנם לא ביטאו דה-לגיטימציה של החוויה הצבאית, של ההידרשות להקרבה ושל הבולטות החברתית של המשפחות השכולות, אבל הפכו את אלו למותנים במידת הקונצנזוס הציבורי סביב מטרות הלחימה והמדיניות.

בנובמבר 2006, לכאורה ללא קשר ישיר לתהליך זה, מינו ראש הממשלה, שר הביטחון ושר האוצר ועדת מומחים שתפקידה הוגדר לבחון מחדש את אופן התקצוב בתחום הביטחון, ולסייע במטלה הכבדה של צמצום תקציב זה. בראש הוועדה עמד דוד ברודט, שכיהן כראש אגף התקציבים במשרד האוצר. דוח ראשוני של הוועדה הוגש במאי 2007, והייתה בו התייחסות למדיניות השיקום של משרד הביטחון ובכלל זה לסוגיית האלמנות החיות עם "ידוע בציבור" (ברודט ואחרים, 2007, עמ' 112–120). הייתה זו הפעם הראשונה שמסמך רשמי של המדינה העלה סוגיה זו לדיון. חברי הוועדה הציגו שאלה בנוגע לאלמנות אשר לכאורה זוכות לתמלוגים "שלא כדין", כלומר שלא במסגרת "המשוואה הרפובליקנית" שמתנה את הגמול בהצמדות לייצוגים ההגמוניים.

סמוך למועד הקמתה של הוועדה התנהל בכנסת דיון על הצעת תקציב המדינה ובכללו דיון בחוק ההסדרים, המאפשר העברת תקציבים ממשרד ממשלתי אחד למשנהו. בדיון הוצע לכלול בחוק את שלילת התמלוגים והקצבאות מאלמנות צה"ל שחיות עם בן זוג. הצעה זו אמנם לא אושרה בממשלה, אבל הייתה "יריית הפתיחה" להעלאת הייצוגים הפולמוסיים של אלמנות צה"ל למרחב הציבורי. תגובתן של אלה לא איחרה לבוא, ומאבקן נגד השינוי המוצע קיבל אופי של מאבק חוקי כאשר במרס 2008 הוגשה הצעת חוק לתיקון חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום). הוצע שינוי הנוסח, כך שייכתב: "בן משפחה" של חייל שנספה במערכה פירושו: מי שהייתה אשתו של הנספה ביום מותו, ובכלל זה אישה שלפני מות הנספה גרה יחד עמו וביום מותו הייתה ידועה בציבור כאשתו – אף אם נישאה שוב. התהליכים החברתיים שתוארו מעמידים לבחינה מחדשת את הייצוגים ההגמוניים שבמרכזם עקרון ההמירות (convertibility), שלפיו הזכאות למשאב שהמדינה מספקת מותנה בהתנהגות שהמדינה מסמנת כמוערכת ורצויה (Levy).

2003). הייצוגים המשוחררים שעלו בשיח החברתי מבטאים תפיסות ליברליות, שבהן קיימת הפרדה בין התחום הפרטי לציבורי, והם אינם יכולים שוב להיות בכפיפה אחת עם הייצוגים ההגמוניים, ולכן נושאים אופי וטעינות של ייצוגים פולמוסיים.

המחקר

יעדי המחקר

מטרת המחקר לבחון באופן אמפירי כיצד באים לידי ביטוי בו זמנית הייצוגים החברתיים ההגמוניים, המשוחררים והפולמוסיים בשיח החברתי בישראל בהקשר של סוגיית המשך מתן התמלוגים מהמדינה לאלמנות שבונות קשר זוגי חדש.

השערות המחקר

1. שלושה סוגי ייצוגים (הגמוניים, משוחררים ופולמוסיים) יימצאו בשיח הציבורי העוסק בסוגיית המשך מחויבות המדינה לאלמנות צה"ל וכוחות הביטחון, הבונות קשר זוגי חדש.
2. נבדקים הנמנים עם קבוצה בעלת עמדות ליברלית-אינדיבידואליסטית יתמכו בהכרה באלמנות ובתמיכת המדינה בהן ללא תלות במצבן הזוגי. נבדקים הנמנים עם קבוצה בעלת עמדות רפובליקניות-קולקטיביסטיות יישו להתנות את ההכרה ואת התמיכה באלמנה במעמדה הזוגי.

שיטת המחקר

המדגם

השאלון הועבר ל-219 נבדקים בדגימה לא הסתברותית בשיטת מדגם מתנדבים. במדגם לא נכללו קבוצות מיעוט ייחודיות כמו חרדים, עולים חדשים וערבים. קבוצות אלו חשופות פחות, ולעיתים אינן חשופות כלל, לסוגיה הנחקרת. שיטה זו מקובלת במילוי שאלונים אשר דנים בבעיות עדינות ורגישות (בייט-מרום, 1990). הדגימה הלא הסתברותית באה לידי ביטוי גם בפער בין מספר הגברים המשיבים (שליש) ובין מספר הנשים (שני שלישים). הנושא שבו עסק המחקר דרש הבנה ומעורבות חברתית, ולכן ממוצע ההשכלה בקרב הנחקרים גבוה יחסית – 14 שנות לימוד. הנחקרים ייצגו טווח גילאים רחב (בני 20 עד 65, ממוצע הגיל 35 שנים). 61.8% מהם התגוררו בעיר, 38.2% התגוררו ביישוב כפרי (מושב, קיבוץ או יישוב קהילתי).

הליך איסוף הנתונים

השאלונים הועברו בהליך הדומה לפרוצדורת "כדור השלג". הליך זה נועד לפתור בעיות של איתור והתקשרות לנבדקים שיציגו עמדה חיובית למילוי שאלון. עמדת מוצא זו הייתה הכרחית משום שהשאלון שהועבר מבוסס על משפטי טוקבקים (תגוביות) (ראו הרחבה בתיאור כלי המחקר) שאחדים מהם עלולים להיות מקוממים ומרגיזים או אפילו מעוררי דחייה. במעגל הראשון הועברו השאלונים לקבוצות סטודנטים שעמדו לסיים את לימודי התואר הראשון שלהם או שהיו בתחילתם של לימודי התואר השני, והם התבקשו למסור שאלונים למעגל שני של אנשים (בדרך כלל במקום מגוריהם) שגילם עולה ב-20 שנה על גיל הסטודנט מוסר השאלון. השאלונים שנאספו משני המעגלים היו החומר שנותח במחקר. מתוך 240 שאלונים שנמסרו הוחזרו 224. חמישה מהם נפסלו משום שמולאו באופן חלקי בלבד. לאחר מיון כל השאלונים שהוחזרו עמדו לרשותנו כאמור 219 שאלונים ששימשו לניתוח הממצאים שבהם.

כלי המחקר

טוקבקים מביאים לידי ביטוי שיח ציבורי אותנטי נעדר חסמים. חקר הטוקבקים טרם הבשיל לכדי מסורת מקובלת במדעי החברה ובחקר התקשורת, אבל ההתייחסויות אליו בזירה האקדמית סימנהו כראוי לבחינה ולכזה שניתן לעשות בו שימוש מתודולוגי כדי לעמוד על קולות בשיח הציבורי (גולדשמידט, 2006).

על פי מיקל (Meikle, 2002) בעתיד ינותחו הטוקבקים ממש כמו שכיום מנותחים מכתבים למערכת, הפובליציסטיקה והעמדות העולות לשידור בתוכניות מאזינים ברדיו. לשיטתו, יתרונם של הטוקבקים במחקר הוא בהיותם זמינים, שכן מדובר בניתוח שיח שהמשתתפים בו אינם נחסמים בחסמי נגישות וצנזורה משום סוג. גם ג'אקר (Jucker, 2003), בדבריו על התקשורת במאה ה-21, טען שזו לא רק תוביל להתפשטות הטוקבקים, אלא גם תעוצב באמצעותם, שכן הטוקבקים יעלו סוגיות ועמדות על סדר היום וייקראו ממש כמו הכתבות שבעקבותיהן הם מופיעים. לטענתו, את הטוקבקים יש לחקור לא רק כתוצר של כתבות, אלא כחלק מהכתבות עצמן, שכן בניגוד למכתבים בעיתונים, הטוקבקים צמודים לכתבות ונקראים כהמשך ישיר לעיון בהן. מוץ (Mutz, 2001), בכתיבתו על היעדים של חקר התקשורת הפוליטית, אישר כי הטוקבקים ראויים למחקר. לתפיסתו, בעתיד לא יתאפשר מחקר תקשורת ללא התייחסות אליהם, שכן בניגוד למחקרי תקשורת מסורתיים, זו תהיה המתודולוגיה הראויה להיחשפות לכלל הקולות החברתיים, ולהגברה של רמת התוקף והמהימנות של מחקר תקשורת, שמתיימר לסרטט את גבולותיו של רפרטואר השיח הציבורי (נוה, 2008).

לצורך המחקר חובר שאלון לדיווח עצמי שמבטא את מידת ההסכמה האישית עם היגדים. ההיגדים נלקחו מתוך טוקבקים שנכתבו ופורסמו בצמוד לכתבה באתר Ynet

(חרותי-סובר, 2006). בכתבה התעמתו אלמנות שעומדות בראש המאבק עם תביעת המדינה להימנע מתגמול ומתקצוב של אלמנות שחיות עם בן זוג. בעת ביצוע המחקר פורסמו בצמוד לכתבה 294 טוקבקים. בתחילה מיינו החוקרים את ההיגדים לקבוצות בעלות תוכן דומה, תוך השמטת טוקבקים שעניינם ניגוח אישי בין הכותבים (לדוגמה: אלמנה 234 המגיבה ל-251: "את מוכנה להתחלף איתי? אני מוכנה מרגע זה"). לאחר מכן מיינו ההיגדים לקבוצות בעלות תוכן דומה, כך לדוגמה ההיגדים "ארץ אוכלת יושביה" ו"היהודים לא צריכים אויבים, תנו להם שקט ויאכלו איש את דעהו" סווגו באותה קבוצת היגדים. בסופו של דבר נבחרו מכל קבוצה כמה היגדים מייצגים. כך לדוגמה מקבוצה זו נבחר ההיגד: "מדינה ששולחת את בניה לקרב ואינה דואגת לאלמנות וליתומים היא ארץ אוכלת יושביה". בסך הכול נבחרו 36 היגדים שביטאו קשת רחבה של התגובות שהתפרסמו. היגדים אלה הובאו בלשונם המקורית ללא התערבות החוקרים. מידת ההסכמה עם ההיגדים הוצגה בשאלון שנבנה בשיטת ליקרט: המשיבים התבקשו לסמן את מידת הסכמתם עם ההיגד בסולם ובו שש דרגות. בסיום השאלון הוצג חלק פתוח, ובו הוזמנו המשיבים לחוות את דעתם על הסוגיה שאליה התייחסו הטוקבקים והזמנה לרשום את דעתם בנושא או כל התייחסות אחרת לדיון עצמו. יש לציין כי גישת הייצוגים החברתיים, העומדת בבסיס הניתוח התיאורטי במאמר, מדגישה את הצורך באיסוף שיח ציבורי ללא עיבודו על ידי החוקרים. ההתערבות ההכרחית של החוקרים היא בעצם הבחירה או ההעדפה של היגדים מסוימים על פני היגדים אחרים. הניתוח הסטטיסטי שתוצאותיו יובאו בהמשך מאפשר התבוננות בתוקף הפנימי של כל קבוצה ומאשר או דוחה את סיווג ההיגדים שנבחרו כקבוצה משותפת.

העיבודים הסטטיסטיים של השאלון

ניתוח גורמים: תוקף המבנה של שאלון ההיגדים נבחן באמצעות ניתוח גורמים, חישוב מהימנות פנימית לכל סולם וחישוב מתאם בין הסולמות. ניתוח הגורמים התבצע עם רוטציית וארימקס (Varimax). קריטריון להחלטה על מספר הגורמים היו ערך עצמי (Eigenvalue) גדול מ-1, ומבחן סְקְרִי (Cattell & Scree test – Vogelmann, 1977). מהימנות הסולמות נבחנה באמצעות מדד אלפא של קרוניך. לאחר ניתוח ראשוני של הממצאים הוחלט לוותר על 9 פריטים משום שלא נמצא מתאם בינם ובין יתר הפריטים בשאלון.

כלי ניתוח נוסף שנעשה בו שימוש במחקר זה היה מיפוי של הפריטים במרחב באמצעות ניתוח בשיטת SSA של גוטמן. ניתוח זה מאפשר ללמוד על עוצמת הנוכחות של ההיגדים, ועל המרחק או על הקרבה ביניהם. SSA היא שיטה רב-ממדית, לא פרמטרית, שמספקת ניתוח מבני של הנתונים. בשיטה זו כל משתנה מיוצג כסמל על מרחב דו-ממדי (או רב-ממדי) (Gutman, 1968, 1988). השימוש בשיטת

המיפוי במרחב הקטן ביותר, נוסף על ניתוח הגורמים, נעשה כדי להמחיש את הממצאים שהתקבלו באמצעות ממד חזותי.

ממצאים

א. ייצוגים חברתיים בשיח הציבורי

השערת המחקר הראשונה הייתה כי בשיח התקשורתי העוסק בסוגיית המשך מחויבות המדינה לאלמנות צה"ל הבונות קשר זוגי חדש יימצאו שלושה סוגי ייצוגים חברתיים: הגמוניים, משוחררים ופולמוסיים. השערה זו אוששה.

במבחן ניתוח הגורמים (factor analysis) זוהו שלושה גורמים בעלי מתאמים גבוהים ביניהם (0.75–0.79) ושני גורמים בעלי מתאמים בינוניים (0.56–0.62). להלן חמשת הגורמים שזוהו:

1. הברית עם האלמנות היא בתנאי שתישארנה אלמנות: $\alpha = .79$ (7 פריטים)
2. אלמנות הן אלמנות לכל החיים ללא קשר לשיקומן האישי: $\alpha = .75$ (6 פריטים)
3. דמוניזציה של המדינה: $\alpha = .78$ (6 פריטים)
4. האלמנות מפרות ברית אמון כאשר הן יוצרות קשר זוגי חדש: $\alpha = .62$ (7 פריטים)
5. חשיבות שיקומן האישי של האלמנות: $\alpha = .56$ (3 פריטים)

מתוך חמשת הגורמים שהתקבלו, שניים (1, 4) מבטאים שיח רפובליקני המאפיין ייצוגים הגמוניים, שני גורמים מבטאים שיח ליברלי של ייצוגים משוחררים (2, 5) וגורם אחד מאפיין את הייצוג הפולמוסי (3).
להלן פירוט של כל אחד מהגורמים שנמצא בצירוף דוגמה להיגד המייצג אותו, ומשמעות התוכן של קבוצת ההיגדים שקובצה לגורם המשותף:

ייצוגים הגמוניים המבטאים שיח רפובליקני

אלמנות בתנאי: "הברית עם האלמנות היא בתנאי שהן תישארנה אלמנות"; "אלמנת צה"ל שנישאת או חיה עם בן זוג כבר אינה אלמנה. יש לה מפרנס והמדינה פטורה מלדאוג לה". בקבוצה זו יש היגדים המבטאים את הטענה כי יש לתמוך כספית באלמנות בתנאי שאין להן בן זוג.

קשר זוגי הוא הפרת אמון: "האלמנות מפרות ברית אמון כאשר הן יוצרות קשר זוגי חדש וממשיכות לקבל תמיכה מהמדינה"; "הקצבה לאלמנות זה מסחטת כסף במסווה של שכול". עוד בקבוצה זו היגדים הגורסים כי האלמנות מניפולטיביות.

אלמנות צה"ל הבונות קשר זוגי: ייצוגי שיח חברתי-פוליטי

ייצוגים משוחררים המבטאים שיח ליברלי

אלמנות לכל החיים: "אלמנות הן אלמנות לכל החיים ללא קשר עם שיקומן האישי"; "אלמנות צה"ל צריכות להיות מפוצות על האובדן והכאב שהן נושאות עמן כל החיים. פיצוי כספי הוא ביטוי הערכה מהחברה על סבל שיישאר לעולם". בקבוצה זו היגדים המבטאים את הטענה כי על המדינה להיות אחראית כלפי האלמנות במשך כל חייהן בלי קשר למצבן הזוגי.

שיקום: "הטוב ביותר לאלמנה, ילדיה ומדינת ישראל שהאלמנה תחזור לחיים וגם תינשא ואל לנו לעמוד בדרכה"; "האלמנות צריכות להיות פנויות לעסוק בשיקום שלהן ולא בפרנסה". בקבוצה זו היגדים המבטאים עמדה חיובית בנוגע לאלמנות שבונות קשר זוגי חדש כחלק מהשיקום שלהן.

ייצוגים שמבטאים שיח פולמוסי

ביקורת על המדינה ודמוניזציה שלה: "בזמן שהשחיתות מתגברת פרנסי המדינה מחפשים איך למרר חייהם של אלה שכבר סבלו מעל ומעבר"; "מדינה ששולחת את בניה לקרב ואינה דואגת לאלמנות וליתומים היא ארץ אוכלת יושביה". בקבוצה זו היגדים המבטאים עמדות ביקורתיות כלפי המדינה בכלל ובהקשר של יחס המדינה לאלמנות בפרט.

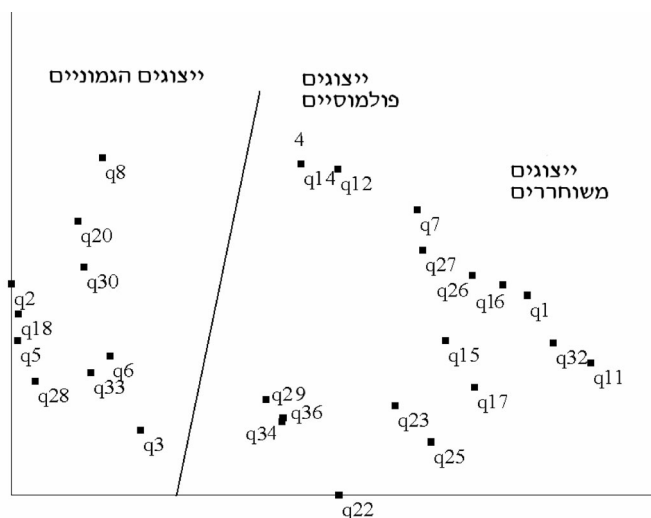
היחסים והמובחנות בין הייצוגים השונים נבחנו באמצעות מפה מרחבית SSA של גוטמן.

באיור 1 ניתן לראות כי המרחב נחלק בבירור לשני אזורים נפרדים: תמיכה באלמנות ובשיקומן, המבטאת ייצוג ליברלי, לעומת עמדות שליליות כלפי האלמנות הבונות קשר חדש ומפרות את המשוואה הרפובליקנית של תגמולים תמורת ייצוג לאומי, עמדות המבטאות ייצוג רפובליקני. הביקורת על המדינה ומנהיגיה נמצאת בקשר חיובי עם הגורמים המציגים עמדות חיוביות כלפי האלמנות.

בחלוקה שבין ייצוגים המבטאים שיח רפובליקני לייצוגים המבטאים שיח ליברלי ניתן לראות כי ההיגדים הרואים באלמנות מפרות ברית אמן כאשר הן יוצרות קשר זוגי חדש, מתקבצים במרכז ההיגדים המציגים עמדות שליליות כלפי אחריות המדינה לאלמנות שיצרו קשר חדש ('הקצבה לאלמנות זה מסחטת כסף במסווה של שכול', q28) וכי היחס השלילי לאלמנות מופיע גם בהצהרת אי-אמון כלפיהן ('לא כל אלמנות צה"ל הן קדושות, יש הרבה שמנצלות את מצבן בציניות. אין עשן בלי אש', q6).

היגדי השיקום (לדוגמה: "הטוב ביותר לאלמנה, ילדיה ומדינת ישראל שהאלמנה תחזור לחיים וגם תינשא ואל לנו לעמוד בדרכה", q23) מופיעים בסמוך להיגדים

איור 1: חלוקת המרחב של ההיגדים ההגמוניים, הפולמוסיים והמשוחררים

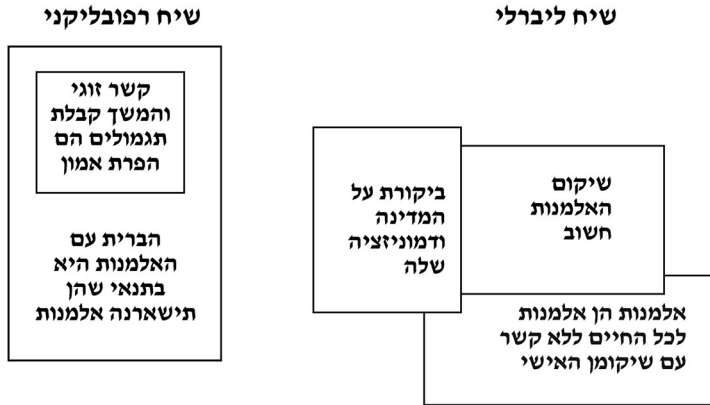
שמביעים תמיכה באלמנה לכל חייה ("האלמנות נתנו את הבעלים למדינה ולכן המדינה חייבת להן בחזרה", q1). "אלמנות צה"ל צריכות להיות מפוצות על האובדן והכאב שהן נושאות עמן כל החיים. פיצוי כספי הוא ביטוי הערכה מהחברה על סבל שיישאר לעולם", q32).

איור 2 הוא עיבוד מילולי הממחיש באמצעות ציור סכמטי את חמש הקבוצות שזוהו במפת ה-SSA. ניתן לראות חלוקה לחמישה גורמים שמכנסים בתוכם ייצוגי שיח דומים. שלושה גורמים ממוקמים זה לצד זה: "שיקום האלמנות", "אלמנות הן אלמנות לכל החיים" ו"ביקורת על המדינה". שני הגורמים האחרים נמצאים בתוך אותו מרחב: הגורם "המשך קבלת התגמולים משמעותה הפרת אמון" נמצא בתוך השטח שבו מתקבצים ההיגדים הטוענים כי "הברית עם האלמנה היא בתנאי שתישאר אלמנה". כך לדוגמה q2 "לא צריך לתת לאלמנות צה"ל צ'ק פתוח לכל החיים", המופיע במפה המקורית בשדה המזוהה עם הייצוגים הרפובליקניים, יופיע באיור 2 בתוך התרשים הסכמטי של קבוצת ההיגדים שהמשותף להם הוא הטענה כי "הברית עם האלמנה היא בתנאי שתישאר אלמנה", המופיע בצד שמאל של התרשים. לעומת זאת q32 "אלמנות צה"ל צריכות להיות מפוצות על האובדן", השייך לשיח הליברלי, שייך לקבוצת ההיגדים המתקבצים תחת הגורם המשותף של "אלמנות הן אלמנות לכל החיים" המופיע בתרשים בצד ימין למטה.

ניתן לראות כי אוששה השערת המחקר, הקובעת כי בשיח הציבורי של שלושת סוגי הייצוגים בהקשר של סוגיית הזיקה והמחויבות של אלמנות צה"ל והמדינה.

אלמנות צה"ל הבונות קשר זוגי: ייצוגי שיח חברתי-פוליטי

איור 2: תרשים סכמטי של קבוצות ההיגדים שזוהו בניתוח SSA

ב. מקרה בוחן אלמנות צה"ל כחושף מאבק בין קבוצות בעלות תפיסות חברתיות רפובליקניות לבין קבוצות ליברליות בישראל

השערת המחקר השנייה הייתה כי נבדקים הנמנים עם הקבוצה הליברלית-אינדיבידואליסטית ייטו לתמוך בהכרה באלמנות ובתמיכת המדינה בהן ללא תלות במצבן הזוגי. נבדקים הנמנים עם הקבוצה הרפובליקנית-קולקטיביסטית ייטו להתנות את ההכרה ואת התמיכה באלמנה במעמדה הזוגי.

עיון בלוח 1 מאשש את השערת המחקר בדבר הקשר בין הגורמים הרפובליקניים והליברליים.

לוח 1: מתאם פירסון אודות הקשר בין כל שתי קבוצות של הגורמים שזוהו

אלמנות לכל החיים	דמוניזציה	קשר זוגי הוא הפרת האמון	שיקום
אלמנות על תנאי	-0.16 *	0.48 **	-0.20 **
אלמנות לכל החיים	0.49 **	-0.36 **	0.37 **
דמוניזציה		-0.24 **	-0.22 *
קשר זוגי הוא הפרת האמון			-0.22 **

* $P < 0.05$ ** $P < 0.01$

נמצא כי ככל שאדם מזוהה יותר עם שיח הייצוגים ההגמוניים-לאומיים, כך הוא מסכים עם הייצוג של "אלמנות על תנאי", כלומר הוא סבור שהאלמנות זכאיות לתמיכה מן המדינה כל עוד לא נישאו או יצרו קשר עם בן זוג, ומסתייג מן הייצוג

"אלמנות צה"ל הן אלמנות לכל החיים", שזכאיות לתמיכה בלי קשר למצבן הזוגי. נבדקים אלו מסכימים פחות עם הטענה שיש לסייע לשקם את האלמנות, ומסכימים יותר עם הטענה שאלמנות שמקבלות קצבאות אך חיות עם בן זוג הן מניפולטיביות. נמצא גם כי ככל שאדם מסכים יותר עם שיח הייצוגים המשוחררים שבהם הפרט, ולא המדינה, הוא יחידת ההתייחסות ("אלמנות צה"ל הן אלמנות לכל החיים"), כך הוא מסתייג יותר מן הטיעון כי אלמנות הן מניפולטיביות כאשר הן חיות עם בן זוג וממשיכות לקבל תגמולים מהמדינה.

כמו כן נמצא כי ככל שהתנגדותו של אדם לשליטת המדינה בחיי האזרחים גבוהה והוא מזדהה עם ההיגדים הרלוונטיים לדמוניזציה של המדינה, כך הוא מסכים פחות עם הטענה כי האלמנות זכאיות לקבל תגמולים בתנאי שהן נשארות אלמנות ואף מסכים פחות עם הטענות שהאלמנות מניפולטיביות.

בנוגע לשיקום האלמנות נמצא כי ככל שאדם מסכים עם הטענה שהאלמנות היא לכל החיים, כך הוא מסכים יותר עם הטענה שצריך לשקם את האלמנות. ככל שאדם מסכים יותר עם ההיגדים שמבטאים דמוניזציה, כך הוא מסכים יותר עם ההיגדים שתומכים בשיקום האלמנות. לעומת זאת נמצא כי ככל שאדם מסכים עם הטענה שהאלמנות הן מניפולטיביות, כך הוא מסכים פחות עם הטענה שיש לסייע בשיקומן.

דיון

המחקר חשף מגמות בשיח הציבורי המבטאות יחס לאלמנות צה"ל שבחורות לבנות קשר זוגי חדש תוך בחינת תפיסות חברתיות בנושא שעד לאחרונה נמנעו מלעסוק בו בשל היותו מזוהה עם ייצוגי "הפנתיאון הלאומי" (לבל, 2007). נראה כי השיח החברתי אינו יכול עוד להמשיך להתעלם מהעובדה כי אלמנות רבות חיות עם בן זוג ללא נישואין וכי מצב זה אינו עולה בקנה אחד עם עקרון ההמירות (convertibility) המכונה גם "המשוואה הרפובליקנית" (לוי, לומסקי-פדר והראל, 2007), שלפיו הזכאות למשאב שהמדינה מספקת מותנה בהתנהגות שהמדינה רואה בה התנהגות ראויה להערכה.

השיח הציבורי נותן ביטוי לייצוגים ההגמוניים שעל פיהם האלמנות משרתות אתוס לאומי, ולפיכך יש להתנות את התגמול שניתן להן בכך שלא תינשאנה. בה בעת נשמעים בו קולות המבטאים ייצוגים משוחררים של שיח ליברלי, הרואה ברווחה החברתית זכות של הפרט שאינה תלויה בעמידתו במשוואה הרפובליקנית. לצד שני סוגי הייצוגים הללו, שעד לאחרונה חיו זה לצד זה ללא עימות ביניהם, נמצאו ייצוגים פולמוסיים, שמעמתיים ביניהם ודורשים הכרעה ערכית שתיתן העדפה לאחד משני

השיחים. הייצוגים הפולמוסיים נושאים אופי של חוסר סובלנות ולעיתים הם עמוסי תוכן רחב יותר מהנושא שהיה נקודת המוצא להתהוותם (מופיעה דמוניזציה של המדינה מעבר למקרה האלמנות).

במחקר הנוכחי נעשה שימוש ייחודי בכלי שנבנה על בסיס היגדים אותנטיים ספונטניים מתוקשבים בשיח הווירטואלי כאשר נבחן השימוש שנעשה בטוקבקים כדי לזהות סוגים שונים של ייצוגים חברתיים במרחב הציבורי. לאחר מכן נדון בממצאי ניתוח הגורמים שמציג ייצוגים חברתיים המבטאים חשיבה ליברלית אינדיבידואלית ופוסט-מודרנית, ובה בעת מצויים בו גם ייצוגים חברתיים רפובליקניים הממשיכים להישען על עקרונות מארגנים שזוהו עם המדינה מתקופת הקמתה. את עידן הטוקבקים מכנה ברוויק (Berwick, 2001) "הבליץ התקשורתי החדש". ברוויק טוען כי באמצעות כתיבת טוקבק יכול כל קורא להפוך לכותב פעיל ולהעלות באופן מיידי את תחושותיו לנוכח הסוגיה הנדונה. הוא צופה כי בעידן הטוקבקים תחול עלייה חדה בקולות אופוזיציוניים, שכן בעבר אלה לא מצאו את מקומם בעיתון, ועתה יגיעו לאינטרנט וילכו דיון ציבורי. לייבראו (Lievrouw, 2002) מבטא עמדה זו ואומר כי זירת הטוקבקים היא ניצחון האופוזיציה באשר היא. ההבנה כי הטוקבקים משמשים "שופר" לקולות חדשים שאינם עולים בהכרח עם הקונצנוס הלאומי, נבחנה במחקר הנוכחי דרך ההתייחסות לסוגיה העדינה, שכמעט אינה מקבלת ביטוי פומבי לגיטימי בהקשר של מעמדן הייצוגי של אלמנות צה"ל. תפקידן המסורתי של האלמנות היה לשמר את זיכרון מורשת הקרב וגבורת ההקרבה האישית עבור הציבור כולו, ומשום כך הן זכאיות לתגמול שניתן להן. המרחב התקשורתי שנפתח באמצעות הטוקבקים מלמד כי אין מדובר בדיכוטומיה של פיצול השיח הנשען על אתוס רפובליקני-לאומני מול שיח של ייצוגים משוחררים, שנשען על אתוס אינדיבידואלי-ליברלי, אלא במרחבי שיח שמוסקוביצי כינה אותם "שיח הייצוגים הפולמוסי". לא עוד הרחבה של הייצוג ההגמוני לכדי ייצוג משוחרר, אלא מאבק על שינוי, אם כי לא שינוי מוחלט, של תפיסת העולם ההגמונית. הנכונות הציבורית להכיר באלמנות כקבוצה שחברותיה זכאיות למדיניות רווחה מועדפת, גם לאחר נישואיהן, נשענת על תפיסתן ההגמונית-לוקאלית. שיח זה העלה ייצוגים פולמוסיים, ואלה החלו מתחרים בשיח הלאומי-ההגמוני. את טיעוני האלמנות אפשר לראות בהקשר של השיח הפוסט-מודרני שאימץ את ביקורתו של פוקו נגד היותו של הפרט שיקוף של מערכת הערכים של המוסדות ההגמוניים (פוקו, 2005), כהמשך לזרמים הליברליים שהחלו עולים במדינות מערב אירופה וארצות-הברית בשלהי שנות ה-70, וטענו שמטרתה של מדיניות הרווחה לפעול לשיקומו ולהעצמתו של היחיד, ולא של הכלל (Canterbery, 1979).

באמצעות חקר הדיון הציבורי בסוגיית מתן התמלוגים לאלמנות, עלתה בבירור חלוקה חברתית-ציבורית לשני סוגי שיח מתחרים. האחד הוא קולקטיבי-רפובליקני,

שגורס כי רווחה חברתית, תגמולים ממסדיים, מעמד תרבותי מועדף ושאר "תשורות" מדינתיות, יוענקו באופן מועדף למי שיסכים לקבל עליו תביעות תפקיד "ממלכתיות", כפי שניסחה אותן המדינה. השיח האחר, האינדיבידואלי-ליברלי, ממוקד בשיקום האישי של האלמנה כפרט, ולא כמייצגת תפקיד ממלכתי. עמדה זו גורסת כי המשאבים הנדונים (רווחה, שיקום וכדומה) יוענקו לכל אזרח שזקוק להם, בלי להתנותם בשום תביעות תפקיד ומתוך ניסיון להעצים את הפרט ולשקמו בלי לקשור זאת ל"רווחים של המדינה" ולכלכלה הפוליטית-סמלית של הממסד. אחד הממצאים הבולטים במחקר היה הופעתו החזקה של השיח הרפובליקני, השמרני, הרואה את הפרט כמחויב למדינה כדי להיות זכאי לקבל ממנה טובות הנאה. אינגלהארט ובייקר (Inglehart & Baker, 2000) טענו כי גם בעידן הגלובלי שבו חדרו לחברות שמרניות ערכים "חדשים" פוסט-לאומיים, נותרה הליכה המייסדת של הערכים יציבה. נוכל אפוא לקבוע כי השיח הפולמוסי מלמד על חדירה של רכיבים גלובליים לשיח הלוקלי (Ram, 2004; Shimshoni, 2006) – ולא על שיח גלובלי אנטי-הגמוני שהשתרש במרחב הציבורי הישראלי – מה שניתן לכנות "גלובליזציה של שיח השכול" (Lebel, 2009b).

המחקר הנוכחי לא בחן באופן נפרד קבוצות שונות בארץ בכל הנוגע לאפיון הייצוגים החברתיים שהן מביאות לידי ביטוי בסוגיות חברתיות השנויות במחלוקת בחברה הישראלית. בהקשר זה אנו נסמכים על גוף מחקר רחב של חקר הפיצולים והשערים שמתקיימים בחברה הישראלית-ציונית מימי הקמתה ועד ימינו. כך לדוגמה, החוקרים אריאן ושמיר (Arian & Shamir, 1983), כהן (Cohen, 1995), לוי (2008) ולבל (2008) מתארים קבוצות בעלות זיקה בינונית עד גבוהה לדתיות או ללאומיות, שחבריהן נמנים עם הימין המסורתי-רוויזיוניסטי, וכן בני המעמד הבינוני-נמוך, תושבי הפריפריה, עולים מחבר המדינות ויוצאי עדות המזרח. קבוצות אלה ממשכות להחזיק, אף ביתר עוצמה, בתפיסות הרפובליקניות-לאומיות שאפיינו מימי קום המדינה את "האליטות המייסדות". מהצד השני עומדת קבוצה שחבריה בעיקר חילוניים, אשכנזים, בני המעמד הבינוני-גבוה, שבתחילת שנות ה-80 החלה לסגת מהשיח הרפובליקני אל עבר השיח הליברלי, כלומר אל שיח זכויות האזרח והאדם. חבריה של קבוצה זו התקדמו בהיררכיה של החברה והמדינה ללא קשר למידת השתתפותם במיזמים לאומיים. חברים בקבוצה זו החלו לנטוש את העיסוק בהתיישבות, בצבא, בחינוך או בקליטת עלייה, ולהתמקד בפיתוח קריירות, בעשיית הון, ברכישת השכלה אקדמית ובהשתלבות בזירות המשפט והתקשורת, בלי שנטישת צורכי הלאום תחסום את התבססותם ואת התעצמותם בחברה ובשיח הציבורי. פועלם זה העביר את המסר כי ההתניות, שהן חלק מהמשוואות הרפובליקניות, אינן תקפות עוד, ובוודאי שאינן הכרחיות. בכל הקשור ליחסי צבא-חברה הוביל מסר זה להימנעותם של יותר ויותר הורים מלעודד את בניהם לשרת ביחידות קרבות בפרט או

בצבא בכלל (אלמוג, 1997; זרובבל, 2004). פלד ושפיר (2005) זיהו את ראשית שקיעתו של השיח הרפובליקני והדגישו כי מדובר בתהליך שמוביל לקיומה של "שפת האזרחות הליברלית". בשפה זו פרטים תובעים לעצמם "תחום אוטונומי של פעילות פרטית שאינו תלוי במדינה", ובמסגרתו אין להתנות את תמיכת המדינה שהפרט זכאי לה במידת תרומתו ללאום (Rosenhek, 1999).

המחקר אישש את החוויה שאלמנות מרבות להביא לידי ביטוי בשנים האחרונות, כי החברה הישראלית משגרת אליהן ציפיות שונות ואף מנוגדות שעיקרן לשמור על מעמדן כאלמנות כחלק "מהפנתיאון הלאומי", וגם לצאת לדרך חדשה של שיקום אישי. בהקשר זה טוענים נוטמן-שוורץ, ליכטנשטיין ורובין (2005) כי ניכוס יתר של האבל הלאומי לצורכי החברה ממדר את הנפגעים ומצמצם את יכולתם לשוב ולהיות חלק מהמרקם החברתי. יתרה מזאת: קטגוריזציה של השכול מולידה חלוקת משאבים לא יעילה והתערבות טיפולית שלפעמים אינה תואמת את הפרט השכול, אלא מוכללת לקבוצה כולה. הפגיעה מצד החברה שחשות האלמנות, אם וכאשר הן מבקשות לבנות קשר זוגי חדש, מביאה אותן לנקוט טווח רחב של פעולות – מהסתרת הקשר ועד יציאה למאבק תקשורתי וציבורי גלוי. בחירות אלה מצביעות על כך שהאלמנות רגישות מאוד למסרים שהחברה הישראלית מפנה אליהן. אי-ההלימה בין הייצוגים החברתיים המבטאים את התפיסות המתחרות הוא שמביא לעלייתו של שיח פולמוסי שבו האלמנות מוצאות את עצמן בעין הסערה, ומתקשות להפנות את המשאבים הרגשיים לשיקומן בתוך סביבה חברתית שאינה נחוות כמכילה ותומכת.

מגבלות המחקר

במדגם שנחקר לא מיוצגות קבוצות שונות ובכללן קבוצות פריפריה בחברה הישראלית. בנוסף, בחינת הקולות הנשמעים בקרב הציבור נעשתה במחקר באמצעות "כיכר השוק" המודרנית, כפי שמכונים לעתים הטוקבקים (אלקין-קורן, תשס"ג; גולדשמיטדט, 2006), שעל אף יתרונותיה שפורטו במחקר אנו ערים גם למגבלותיה. אנו ממליצים לבחון באופן מסודר גם קולות שמגיעים מבתים נוספות: מנהיגי ציבור, אנשי רוח וחוקרים, שייטנו ביטוי למגוון גדול יותר של שיחים חברתיים בהקשר של ייצוגן ותפיסת מעמדן של אלמנות צה"ל בחברה הישראלית, ובפרט בהקשר של בניית קשר זוגי חדש. נראה כי דרוש גם מחקר נוסף, רחב יותר, שיבחן באופן שיטתי את חוויית האלמנות עצמן לנוכח הזרמים החברתיים המתנגשים כפי שהוצגו כאן. עוד מומלץ לבחון את הייצוגים החברתיים שעובדות משרד הביטחון מביאות עמן למפגש השיקום עם האלמנה, כשמצד אחד הן נושאות עמן את הידע השיקומי המקצועי בדבר תהליכי השיקום וההסתגלות ארוכי הטווח הנמשכים במשך כל

החיים, ובה בעת הן מייצגות את עמדת המדינה בכל הנוגע לייצוגים הרפובליקניים הקיימים כיום.

משמעויות חברתיות הנגזרות מממצאי המחקר

דווקא משום שהמחקר לא בחן עמדות ציבוריות בסוגיות שעומדות בראש סדר היום הלאומי, הנוגעות בשסעים פוליטיים גלויים (כמו פינוי שטחים או מדיניות של מלחמה ושלוה), ביכולתו לאבחן את הערכים המארגנים את החברה שלא בהשפעת הסכסוך הישראלי-פלסטיני או הישראלי-ערבי ולנטרל אותם, עד כמה שניתן. בכל הקשור לאלמנות צה"ל, במאמר זה נראה כי המגמות העולות בשיח החברתי העכשווי מחייבות התבוננות מחודשת במה שהיה פעם "מובן מאליה". יש לציין כי המחקר לא נועד לבחון את מדיניותה או את דרכי הפעולה של המדינה המופעלים באמצעות משרד הביטחון. כמו כן לא נבחנו עמדות, אמונות, ערכים ותרחישי הפעולה של האלמנות עצמן, המעלות באופן גלוי את מצוקתן ואת תביעתן לשיקום אישי על פי עקרונות שמבטאים הזרמים הליברליים.

החשיפה של הייצוגים החברתיים יכולה לאפשר חשיבה מחודשת הן של ראשי הממשל על היקף מחויבותה של המדינה לתמוך באלמנות מבחינה כלכלית, והן של רבות מן האלמנות על התניית זכאותן לתמיכה זאת. לצד כל אלה עלתה על סדר היום המחקרי העובדה כי ניכוס היתר של האבל הלאומי לצורכי החברה שימש כמנגנון הדרה של האלמנות וצמצם את יכולתן לשוב ולהיות חלק מהמרקם החברתי. עוד נטען כי מדיניות הרווחה והשיקום הקשורה לתמיכה במשפחות שכולות ובאלמנות – בשל היותה מעוצבת במסגרת של משוואות רפובליקניות – אינה תואמת פעמים רבות את צורכי הפרט השכול, אלא את הציוויים החברתיים-ההגמוניים שהחלו נתפסים כאנכרוניסטיים ואף לא לגיטימיים. ייתכן כי מדיניות זו לא זו בלבד שאינה מקדמת את השיקום האישי, אלא אף מדרדרת אותו ומעדיפה את האינטרס הלאומי על הפרטי. מדובר כנראה בתהליך רחב יותר מזה שמתבטא בזירת השכול הישראלית, תהליך זה מבטא תביעות של אזרחים להדיר את המדינה מתפקידה כמעצבת "עובדות חברתיות", לצד תביעה להמשך מחויבותה של המדינה לאזרחיה ודה-לגיטימציה של כריכת המחויבות הזאת עם המתרחש במרחב הפרטי (Lebel, 2009b).

לסיכום, ממצאיו של מחקר זה מחזקים את התפיסות בדבר מבנה העומק הסמוי של החברה הישראלית, מבנה שמקיים עימות ודיאלוג בין שיח רפובליקני של תרומות וחובות ובין שיח ליברלי של זכויות, בין מיתוס לאומי לאתוס אישי.

מקורות

- אביטוב, ג.א. (1971). בעיות בשיקום אלמנות צה"ל. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
אלמוג, ע. (1997) הצבר: דיוקן. תל-אביב: עם עובד.
- אמיר, י. ושרון, א. (1979). גורמים בהסתגלותן של אלמנות צה"ל. מגמות, כה (1), 119–130.
אלקין-קורן, נ. (תשס"ג). המתווכים החדשים ב"כוכר השוק" הווירטואלית. משפט וממשל, ו (2), 365, 415.
בייט-מרום, ר. (1990). שיטות מחקר במדעי החברה. יחידה 2: מושגי יסוד בחקירה המדעית. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ברודט, ד., בירן, א., בן אליהו, א., ברי, א., גלעד, נ., טרכטנברג, מ., מזרחי, א. ופלוג, ק. (2007). דוח הוועדה לבידיקת תקציב הביטחון. מדינת ישראל, משרד ראש הממשלה.
גולדשמידט, ר. (2006). מקומם של ה"טוקבקים" בשיח הציבורי בישראל. ירושלים: הכנסת מידע ומחקר. גלבר, י. (2008). היסטוריה, זיכרון ותעמולה. תל-אביב: עם עובד.
דובי, א. (1993). הגורמים המנבאים הצלחה בנישואים שניים של אלמנות מלחמה בישראל. עבודת מוסמך, בית הספר לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית בירושלים.
ויצטום, א. (2004). נפש, אבל ושכול. אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון.
זורבל, י. (2004). "קרב, הקרבה, קורבן: תמורות באידיאולוגיית ההקרבה הפטריטיית", בתוך: א. בן עמוס וד. בריטל (עורכים), פטריטיזם: אוהבים אותך מולדת (עמ' 61–100). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
חרותי-סובר, ט. (2006). אלמנות צה"ל נאבקות: "המדינה מבזה אותנו". YNET, 1 במאי 2006: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3245743,00.html> .אוחזר: אוקטובר 2009.
- ציבי, ג. (2003). המצב הישראלי הפוסט מודרני. חברה, 6, 24–26. מהדורת אינטרנט: <http://www.yesod.net/hevra/6/6-11.htm?> .אוחזר: אוקטובר 2009.
- כפיר, נ. (1975). ההיבט השיקומי של הנצחה. בתוך: הנצחה ומשמעותה: היבטים שונים של הנצחת חללי צה"ל. המחלקה להנצחת החייל משרד הביטחון/אגף השיקום, עמ' 16–21.
כפיר, נ. (1989). כמו מעגלים במים: התמודדות במצבי משבר. תל-אביב: עם עובד.
לבל, א. (2007). הדרך אל הפנתאון: אצל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי. ירושלים: הוצאת כרמל.
לבל, א. (2008). מה ציוו במוותם? השכול והזמן בישראל. בתוך: י. בנוימן (עורך), משחקי זיכרון: תפיסות של זמן וזיכרון בתרבות היהודית (עמ' 205–230). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- לבל, א. (2008). "להחזיר עטרה ליושנה": "ההתנתקות" כניסיון לחילופי אליטות בצה"ל ובחברה הישראלית. בתוך: ח. משגב, וא. לבל (עורכים), בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר (עמ' 207–232). נתניה וירושלים: הוצאת כרמל והמכללה האקדמית נתניה.
- לבל, א. (2008). "סדקים במודל השכול ההגמוני: ההתנהגות הפוליטית של משפחות חללי מלחמת יום הכיפורים", בתוך: שמש, מ. ודרורי, ז. (עורכים), טראומה לאומית – מלחמת יום הכיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה (עמ' 325–350). שדה בוקר: מכון בן-גוריון ובאר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- לוי, י. (2008). אלימות כמבחן תחרותי: השפעת השינוי בהרכב החברתי של הצבא על החלשת מנגנוני הריסון של הפעלת אלימות באינתיפאדת אל-אקצה. סוציולוגיה ישראלית, 9 (2), 353–525.
לוי, י., לומסקי-פדר, ע. והראל, נ. (2007). מ"צבאיות נתינית" ל"צבאיות חוזית": פניה המשתנות של הצבאיות בישראל. המרחב הציבורי, 1, 89–116.
- לרון, מ. (2003). "משפחות יקריות": מאבק ההורים לשינוי שיטת התגמולים בישראל. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
מוסקוביצי, ס. (2007 [1984]). התופעה של ייצוגים חברתיים. בתוך: א. אור וס. בן-אשר (עורכות), המוכר

סמדר בן-אשר ואודי לבל

- והזר: ייצוגים חברתיים של קבוצות בישראל (עמ' 19–67). שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- מלקינסון, ר. וקושניר, ת. (1987). היד המסייעת בהתמודדות עם אובדן פתאומי: תפיסת אלמנות את הסיוע הניתן להן. *חברה ורווחה*, ז (3), 214–232.
- נוה, ת. (2008). האינטרנט כסביבה לעידוד ולהתלכדות אזרחית במהלך מלחמת לבנון השנייה (סדרת התקשורת במלחמת לבנון השנייה, פרסום מספר 6). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, בית ספר רוטשילד-קיסריה לתקשורת.
- נוטמן-שורץ, א., ליכטנטריט, ר. ורובין, ש. (2005). שכול, סילום והדרה בישראל, נייר עמדה לכנס שדרות וחברה, נובמבר 2005.
- פוקו, מ. (2005). הארכיאולוגיה של הידע. תל-אביב: רסלינג.
- פכלר, ע. (2009). "אבא בלי אבא": מאפייני היקשרות, אמפתיה ואבהות לאור אובדן אב. עבודת דוקטור, החוג לפסיכולוגיה, הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת חיפה.
- פלד, י. ושמיר, ג. (2005). מיהו ישראלי? הדינאמיקה של אזרחות מורכבת. תל-אביב: הוצאת הספרים של אוניברסיטת תל-אביב.
- קון, ת. (1977). המבנה של מהפכות מדעיות, המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה. תל-אביב: ספרי סימן קריאה והספרות, אוניברסיטת תל-אביב.
- רוזנהק, ז. (2007). דינאמיקות של הכלה והדרה במדינת הרווחה הישראלית: בניית מדינה וכלכלה מדינית. בתוך: ח. הרצוג, ט. כוכבי וש. צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל. ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- Arian, A., & Shamir, M. (1983). The primarily political functions of the left-right continuum. *Comparative Politics*, 15, 139–158.
- Ben Asher, S., & Goren, N. (2006). Projective identification as a defense mechanism when facing the threat of an ecological hazard. *Journal of Psychoanalysis, Culture & Society*, 11, 17–35.
- Berwick, C. (2001). The new new-media blitz. *Art News Online*, Retrieved April 23rd, 2010 from <http://www.artnewsonline.com>.
- Canterbery, E. R. (1979). Review of *Welfare economics: A liberal restatement* by Charles K. Rowley. *Southern Economic Journal*, 45, 1304–1307.
- Cattell R., & Vogelmann, S. (1977). A comprehensive trial of the scree and KG criteria for determining the number of factors. *The Journal of Multivariate Behavioral Research*, 12, 289–325.
- Cohen, E. (1995). Israel as a post-Zionist society. *Israel Affairs*, 1, 203–214.
- Gamson, A., & Modigliani, A. (1989). Media discourse and public opinion on nuclear power: A constructionist approach. *American Journal of Sociology*, 95, 1–37.
- Guttman, L. (1968). A general nonmetric technique for finding the smallest coordinate space for a configuration of points. *Psychometrika*, 33, 465–506.
- Guttman, L. (1988). Eta, Disco, Odisco, and F. *Psychometrika*, 53, 393–405.
- Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65, 19–51.
- Jucker, A. H. (2003). Mass media communication at the beginning of the twenty-first century: Dimensions of change. *Journal of Historical Pragmatics*, 4, 129–148.
- Lebel, U. (2009a). Exile from national identity — Memory exclusion as identity deletion:

- Polemical exchanges between the Zionist establishment and the underground. *National Identities*, 11 (3), 241–262.
- Lebel, U. (2009b). The glocalization of bereavement: Bereaved families, discourse of economics, and the hierarchy of casualties. In G. Caforio (Ed.), *Military sociology essays in honour of Charles Moskos* (pp. 11–40). Bingley, UK: Emerald Group.
- Levy, Y. (2003). Social convertibility and militarism: Evaluations of the development of military society relations in Israel in the early 2000s. *Journal of Political & Military Sociology*, 31, 71–96.
- Lievrouw, L.A. (2002). Oppositional and activist new media: Remediation, reconfiguration, participation. *Participatory design — Proceedings of the Ninth Conference on Participatory Design: Expanding Boundaries in Design*, 1, 115–124.
- Meikle, G. (2002). *Future active: Media activism and the internet*. London: Routledge.
- Moscovici, S. (1961). *La psychanalyse: Son image et son public*. Paris: Presses Universitaire de France.
- Moscovici, S. (1976). *Social influence and social change*. London: London Academic Press.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. In R. M. Farr & S. Moscovici (Eds.), *Social representations* (pp. 3–69). Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1993). Introductory address *Papers on Social Representations*, 2, 160–170.
- Mutz, D. C. (2001). The future of political communication research. *Political Communication*, 18, 231–236.
- Ram, U. (2004). Glocommodification: How the global consumes the local-McDonalds in Israel. *Current Sociology*, 52, 11–31.
- Rosenhek, Z. (1999). The exclusionary logic of the welfare state: Palestinian citizens and the Israeli welfare state. *International Sociology*, 14, 195–215.
- Rubin, S. (1999). The two-track model of bereavement: Overview, retrospect and prospect. *Death Studies*, 23, 681–714.
- Rubin, S., Malkinson, R., & Witztum, E. (2003). Trauma and bereavement: Conceptual and clinical issues revolving around relationships. *Death Studies*, 27, 667–690.
- Shamgar-Handelman, L. (1986). *Israeli war widows: Beyond the glory of heroism*. South Hadley, MA: Bergin and Garvey.
- Shimshoni, B. (2006). Cultural borders, hybridization and a sense of boundaries in Thailand, Mexico and Israel. *Journal of Anthropological Research*, 62, 217–234.